

İRAN İSLAM İNQİLABINA QƏDƏR CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA ƏDƏBİ PROSESİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ (1959-1979)

Vüqar ƏHMƏD,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

AÇAR SÖZLƏR: İran İslam İnqilabı, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbi proses, nəsr, poeziya, dramaturgiya, yaradıcılıq.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Иранская Исламская революция, литература Южного Азербайджана, литературный процесс, проза, поэзия, драматургия, творчество.

KEY WORDS: Iranian Islamic Revolution, South Azerbaijani Literature, literary process, prose, poetry, drama, creativity.

1959-79-cu illərdə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı təkə formaca deyil, həm də məzmun və ideyaca da inkişaf etmiş, mütərəqqi fikirlərin poetik daşıyıcısına çevrilməklə yalnız mədhiyyə xarakterli bədii əsərlər yox, ictimai məzmunlu poeziya, nəsr və dramaturgiya nümunələri yaratmaq sahəsində də ədəbi-bədii tərəqqi nümayiş etdirmişdir. İyirmi illik dövrün yetişdirdiyi ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığına ümumi nəzər saldıqda fikrimiz öz təsdiqini tapır. Bədii tərəqqi, yüksək inkişaf bu dövrün ədəbi prosesinin əsas xüsusiyyətləridir.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının söhbət açdığımız dövrün ədəbi mənzərəsində diqqəti cəlb edən əsas cəhəti şəxsiyyət azadlığının ön plana çəkilməsidir. Yazıb-yaradan ədiblərin fikrincə, xoşbəxtliyin əsas qayəsi, açarı şəxsiyyət azadlığıdır. Cənub ədəbiyyatının toxunduğu digər problem isə sevgi azadlığıdır. Dövründən, əsrindən, tarixi şəraitindən asılı olmayaraq heç vaxt aktuallığını itirməyən bir mövzudur - sevgi azadlığı.

1959-79-cu illərdə yaranan Cənub ədəbiyyatının əsas aparıcı ideya xətti-leytmotivi vətənpərvərlikdir. Ortada olan əsərlərdəki başlıca fikirlər, düşüncələr, ideyalar, çox vaxt birbaşa olmasa da, dolayısı ilə vətənə, onun azadlığına xidmət edir.

“Tədqiqatlar bir daha göstərir ki, seçilən mövzular, irəli sürülən mütərəqqi, demokratik ideyalar yalnız yüksək poetik, həyat həqiqətlərinə sadıq qalan qüdrətli sənətkarlıq xüsusiyyətləri və parlaq forma ilə birləşdiyindən İran inqilablarına proqram sənədi, gələcək ədəbiyyata örnək ola bilmişdir” [1, s. 230].

Sözgedən dövr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatına ədəbi yaradıcılığı ilə töhfələr vermiş şəxsiyyətlərdən biri *Səməd Behrəngidir* (1940-1968). Ədəbi irsi zəngin olan S.Behrəngi cəmi 29 il ömür sürüb. Onun ölümündən 50 il ötməsinə baxmayaraq o, bu gün də Azərbaycan və İran ədəbiyyatında uca zirvədə durur.

Ədib 1959-cu ildə folklorumuzu, xüsusilə, nağıllarımızı toplayaraq fars dilinə çevirmiş və çap etdirmişdir. İtaliyanın Boloniya şəhərində keçirilən Uşaq kitabları müsabiqəsində qızıl medala layiq görülən Behrəngi “Adət”, “Binam”, “Ulduz və qarğalar”, “Çuğundur satan oğlan”, “Balaca qara balıq” və digər hekayə və nağılların müəllifidir. Kitabları italyan, fransız, ingilis, türk dillərindən nəşr olunmuşdur. Bir sıra tədqiqatçılar yazığının “Balaca qara balıq” hekayəsini

İran inqilabının manifesti və onun şah əsəri hesab etsələr də, bəziləri, o cümlədən Azərbaycan yazıçısı Qulamhüseyn Səidi deyir ki, Behrənginin əsl şah əsəri onun həyatıdır.

Dövrün digər nümayəndəsi **Salamulla Cavid** (1900-1988) Təbrizin Xalxal bölgəsinin Nirov kəndində kasıb bir ailədə anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini mollaxanada alan Salamullanın ailəsi Bakı şəhərinə köçmüşdür. Bakıda “İttihad” məktəbində təhsil alan Salamulla 1918-ci ildə “Təməddin” məktəbində də dərs demişdir. Gimnaziyanı bitirdikdən sonra Bakıda Tibb İnstitutunda, sonra isə Tehran Tibb Universitetində təhsil almışdır. Bakıya qayıdıqdan sonra tibb təhsilini davam etdirmişdir.

1929-cu ilə kimi Bakıda yaşayan doktor Salamulla Cavid bir neçə il Tehrandə dövlət sığorta idarəsində işləmişdir. İran Kommunist Partiyasının üzvü olmuş, kommunist fəaliyyətinə görə bir neçə il həbsdə yatmışdır. Təbrizdə demokratik hərəkat başlayan zaman Azərbaycana gəlmişdir.

Filologiya elmləri doktoru Rəhim Əliyev yazır: “Azərbaycan dili və folkloru ilə bağlı problemlər barədə fars dilində yazan müəlliflərdən biri də Salamulla Caviddir. O, Seyid Cəfər Pişəvəri ilə bir kənddən - Xalxalın Zaviyəsindən idi və Milli Hərəkat zamanı onun yaxın silahdaşı, Milli Hökumətin Daxili İşlər naziri olmuşdu. Onlar Bakıda bir məktəbdə oxumuşdular və uzaq qohum idilər. Sovet qoşunları 1946-cı ilin mayında İrani tərk etdikdən sonra Cənubi Azərbaycanda Tehranın müvəkkili təyin olunmuşdu və bu zaman Pişəvəri ilə onun münasibətləri xeyli dərəcədə pozulmuşdu. Şübhəsiz ki, doktor Cavid 1946-cı ilin mart-aprel aylarından başlayaraq İ.Stalinlə ABŞ arasında Milli Hökumətin taleyi barədə gedən gizli danışıqlardan, alverdən xəbərdar idi. Bu alver Milli Hökuməti və S.C.Pişəvərini Tehrandə yaxın “əməkdaşlığa” təkidlə sürükləyirdi. O zaman Salamulla Cavid də əməkdaşlığa “müqavimət” göstərməmək mövqeyinə keçmişdi, vəziyyətdən çıxmaq üçün özünə işıq ucu qoymuşdu. Milli Hökumətin süqutu zamanı Salamulla Cavid qan tökülməsinin qarşısını almaq üçün Tehranla Təbriz arasında barışdırıcı mövqe tutmuş və nəticədə Muxtariyyət hərəkatının digər rəhbərlərindən fərqli olaraq sərt cəzaya məruz qalmamışdır” [2, s. 418].

S.Cavidin oğlu onun xatirələrini Bakıda çap etdirmişdir. İranda isə Cavidin Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasına həsr olunan farsca kitabı və milli folklorumuzdan ibarət ikicildliyi (Tehran, 1978) çap olunmuşdur. S.Cavidin Ə.Xamneyi ilə müştərək tərtib etdikləri “Azərbaycan tapmacaları” da Tehrandə kitab halında işıq üzü görmüşdür.

Cənubi Azərbaycanda ədəbi prosesi izləyən, onun haqqında mütəmadi yazan qələmdaşlarımızdan biri də xalqın sevdiyi yazıçı, ədəbiyyatşünas **Gəncəli Səbahi** (1906-1990) olmuşdur. Mərhum ədəbiyyatşünas, f.e.d. Sabir Əmirov (Nəbioğlu) ədibin kitabındakı müqəddiməsində yazır: “Gəncəli Səbahi görkəmli nasir olmaqla yanaşı, Güney ədəbi tənqidinin də gözəl nümunələrini yaratmışdır. Cənub poeziyasının aparıcı simalarından olan Səhənd, Sahir, Sönməz, Məhzun, Haşım Tərlan və başqalarının yaradıcılığına həsr etdiyi məqalələr öz obyektivliyi, səmimiyyəti, başlıca isə müasirliyi ilə həmişə oxucuları razı salmışdır” [3, s. 42].

Səbahinin Cənubi Azərbaycan poeziyasının XX əsr tarixindən bəhs edən “Şeirimiz zamanla addımlayır” kitabı 2011-ci ildə Bakıda da çap olunmuşdur. Kitabda Güney poeziyasının inkişafı bütöv İran poeziyası kontekstində tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Rəhim Əliyevin sözləri ilə desək, “alim sərbəst şeirin tarixinə xüsusi yer verir, onun Tağı Rüfət kimi milli ziyahlarımızla bağları, Bakı və İstanbul ədəbi mühiti, Qərb ənənələrinin təsirini nəzərə almağa çalışır” [2, s. 419].

Dilimizin qorunması, folklorumuzun toplanması, təbliği sahəsində xidmət göstərmiş

ədəbiyyatşünaslardan biri də *Yəhya Şeydadır* (1924-2011). Təbrizdə dünyaya göz açan Yəhyanın atası “Yüzbaşı” ləqəbli Çərəndabi Səttarxan hərəkatının iştirakçılarından olmuşdur.

Farsca və türkcə şeirlər yazan Yəhya Şeyda onlarla kitabın müəllifi və tərtibçisidir. Pəhləvi rejimi dövründə siyasi səbəblər üzündən daim təqib və həbs olunmuşdur. Onun şeir kitablarından başqa, romanları və araşdırmaları da çap olunmuşdur. O, İrandakı bir neçə Azərbaycan şairinin, o cümlədən Qəmrədə Marağayinin, Möcüz Şəbüstərinin, Molla Vəli Vidadinin, Məhəmməd Füzulinin, Əkbər Camalının, Sahib Təbrizinin divanını nəşr etdirmişdir.

1959-79-cu illərdə Cənubda poeziya digər ədəbi janrlara nisbətən daha böyük tərəqqi yolu keçmişdir. Bunun ilkin səbəbi şeirin daha lakonik, kütləvi janr olması idisə, digər səbəbi isə bütün Şərq ölkələrində olduğu kimi, İranda da ənənəvi şəkildə ictimai rəyə təsir etməyin şeirlə daha asan olması idi.

1950-ci illərdə İranda demokratik və antiimperialist xalq hərəkatı alovlanandan sonra Azərbaycan dilində ara-sıra kitablar nəşr olunmağa başladı. Belə kitablardan biri də Şəhriyarın (1906-1988) sonrakı dövrdə böyük ədəbi şöhrət qazanmış “Heydərbabaya salam” poeması idi. Əsər əl-əl gəzərək İranda ana dilli ədəbiyyatımızın, eləcə də dilimizin inkişafına misilsiz təsir göstərdi. Professor Elman Quliyev yazır ki, “Heydərbabaya salam” poeması ustad sənətkarın yaradıcılığının zirvəsi, həm də emblemidir. Azərbaycan xalqı üçün ana laylası kimi əziz və şirin olan “Heydərbabaya salam” poeması İranda Azərbaycan ədəbiyyatının, ədəbi dilinin, bədii dil imkanlarının, geniş mənada isə zəngin tarixinin və bu gününün təsdiqi baxımından xüsusilə xarakterikdir” [4, s. 13].

“Dünya ədəbiyyatının klassikləri, poeziya korifeyləri Hafız və Füzuli ilə müqayisə oluna bilən sevgi şeirləri, fəlsəfi-hikmətamiz qəsidələr, lirik poemalar yazmaqla Şəhriyar İran ədəbiyyatının ən yüksək zirvəsinə ucalmışdır. Şəhriyar klassik şeirin bütün janr, növ və şəkillərində qələmini sınamış, fars və Azərbaycan ədəbiyyatını yüksək məzmunlu qəzəl, qəsidə, məsnəvi, dübeyti, qitə və rübailərlə zənginləşdirmişdir” [5, s. 4].

1959-79-cu illərdə yazıb yaradan şairlər artıq odluluq, təlatümlü, keşməkeşli, tufanlı, boranlı, anları yaşamışdılar. Odur ki, onlar öz sələflərindən bəhrələsənlər də, onları təkrar etməyə ixtiyarları yox idi. Çünki həmin şairlər keçmiş illərdən, aylardan nəticə çıxarmalı, poeziyaya yeni nəfəs, yeni tərəvət gətirməli, oxucunu, ələlxüsus da qəlbi istiqlal, azadlıq arzusu ilə alışıb yanan Azərbaycan oxucusunu özünə cəlb etməli, öz orijinallığının məziyyətlərlə tanış etməli idilər. Zaman bu nəslin boynuna çox ağır yük qoymuşdu. Onlar nəinki ümumazərbaycan, eyni zamanda ümumtürk ədəbiyyatına təzə ab-hava, yeni fikirlər, obrazlar, tərəvətli təsvir və ifadə vasitələri gətirməli, xalqın taleyini, duyğu və düşüncələr aləmini öz əsərlərinin əsas motivinə çevirməli idilər. İllər sonra bu ədəbi prosesə nəzər salarkən, onun inkişaf qanunauyğunluqlarını izləyərkən görürük ki, onlar bu məsuliyyəti və ağır vəzifəni uğurla yerinə yetirmiş, zamanın nəbzini tutaraq, 1980-ci illərə qədər baş verən siyasi-ictimai hadisələri peşəkarlıqla poetik misralarda, prozaik sətirlərdə əks etdirmişlər. Digər tərəfdən, bu dövrdə yaşayıb yaradan sənətkarlar hələ də bar-bar bağıran şah rejiminin bütün təzyiqlərinə baxmayaraq, azərbaycançılıq ideyaları ilə çıxış etmiş, həmçinin Azərbaycan xalqına aid olan adət-ənənələri öz əsərlərində parlaq mənzərələrlə və canlı lövhələrlə yüksək poeziyanın dili ilə əks etdirmişlər.

Bu dövr Əmir Xosrov Dərainin, Məhəmmədli Məhzunun, Həbib Sahirin, Mirmehdi Şapuşinin, Haşım Tərlanın, İran və Azərbaycanın, eləcə də türk dünyasının böyük şairi Şəhriyarın, Aşiq Hüseyn Cavanın, Yəhya Şeydanın, Müzəffər Dirəfşinin, Sönməzin, Savalanın, Səhəndin, Firudin Hasarlıının, Hüseyn Düzgünün, Gəncəli Səbahinin və başqalarının

yaradıcılığının ən parlaq dövrüdür. Məhz bu dövrdə lirik-epik şeirlər, bədii nida və suallarla zəngin poeziya nümunələri meydana gəlmişdir.

Həmçinin bu dövr Cənubi Azərbaycan poeziyasında şifahi xalq yaradıcılığı ruhunda, aşiq şeiri ənənələri üzərində köklənən sadə və axıcı misralar, bənzərsiz deyim tərzli cənublu şairlərimizin rübabı üçün çox səciyyəvidir. Onlar duyğularını doğma dilimizdə son dərəcə təbii və səmimi ifadə etmişlər.

Cənubi Azərbaycan poeziyasının uzun illərdən bəri davam edib gələn zəngin təcrübəsi ilə dönə-dönə təsdiq edilmişdir ki, sənətkarın vətəndaşlığı xalqın keçmişinə, məişətinə, milli dəyərlərinə bağlılığında, yaradıcılığında, xalq adət-ənənələrinə əsaslanmasındadır. Əsl şairin özünün, öz daxili aləminin ifadəsi məhz bu zəmində xalqın malı olur, ədəbiyyatın tarixində yaşayır, sənətkarın özündən sonra da insanlara xidmət gösərməyə davam edir.

1930-cu ildə Ərdəbil şəhəri yaxınlığındakı Savalan dağının ətəyində yerləşən Nir qəsəbəsində dünyaya göz açmış *Həsən Məcidzadə Savalan* da məhz bu cür sənətkarlardandır.

“Dədə Qorqud”, “Varlıq”, “Füruqi Azadi” (“Azadlıq işığı”) jurnallarında əsərlərini müntəzəm olaraq çap etdirən Savalan Cənubi Azərbaycan poeziyasında siyasi lirikanın ən görkəmli nümayəndələrindən biridir.

Savalan şeirinin təsiri onun poetikasındadır. Əsasən folklor motivləri üzərində yaranmış realist faktura, məqam, fikir başlanğıcı, mənəvi-əxlaqi dəyərləndirmə Savalan şeirinin mənəvi siqləti ilə poetik daxilində nəfəs alır, bədii məzmun kəsb edir.

Savalan şeiri məqamdan doğulur, bir yandan yaşadığı zəmanənin xırdalıqlarını yığıb mənimdə əks etdirir, digər tərəfdən hər an bu səviyyəni aşmağa, ondan yüksəkdə durmağa, mənəvi ucalığa səsləyir:

Kişilərdə qan olsun,
Din olsun, iman olsun.
Ana dili adı gəldi,
Can ona qurban olsun. [5, s. 212]

Savalan öz fikirlərini geniş oxucu kütləsinə asan çatdırmaqdan ötrü zəngin xalq yaradıcılığı xəzinəsindən geniş surətdə istifadə etmişdir. Şairin “Apardı sellər Saranı” poeması deyilənlərə ən parlaq sübutdur. Folklor motivləri şübhəsiz ki, şairin obrazlı təənnümünü daha da dərinləşdirmiş, ona ictimai məzmun vermişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1959-79-cu illər Cənubi Azərbaycan şeirinin siyasi-ideoloji səviyyəsinin qüvvətləndiyi bir dövr idi. Bu illərdə yazıb yaradan Cənubi Azərbaycan şairlərinin poeziyasında şaha qarşı qarşısızalmaz bir üsyan vardı. Bu üsyançıların öndəgədənlərindən biri tək poeziyanın dili ilə deyil, fiziki varlığı ilə də xalqın milli istiqlalı uğrunda hər əzaba qatlaşan, 28 yaşında ikən Rza şahın cəlladları tərəfindən qətlə yetirilmiş Əlirza Nabdil Oxtay idi. Ə.N.Oxtayın vətənpərvərliyi çoxlarında heyrət doğururdu. Bu gəncin xalqının, millətinin azadlığı yolunda hər an canını qurban verməyə, şəhid olmağa hazır olmasını mərhum akademik Bəkir Nəbiyev belə açıqlamışdır: “Oxtayın əsərlərinə qüvvətli bir xəlqilik hakimdir. Onun xəlqiliyi birinci növbədə müəllifin vətən tarixinin mühüm mərhələlərinə, xalq mədəniyyətinin incəliklərinə, Azərbaycan xalqının real və əfsanə qəhrəmanlarına yaxından bələd olması ilə şərtlənir. Təsadüfi deyil ki, “Qılınc nağıl”ı şeirində təsvir olunan nurani qoca bu fani dünyadan köçərkən öz övladları üçün var-dövlət, cəvahirat yox, babalardan qalma bir qılıncı irs kimi qoyub gedir. Özü də bu qılınc:

Dömrülün əlində ev quran imiş,

Koroğlu belində xan qovan imiş,
Şah İsmayıl çağı topqıran imiş,
Səttərxandan bəri qalmış qınında”. [6, s. 210]

“Alovlu şeirlər” kitabı ilə oxucuların rəğbətini qazanmış bu dövr şairlərindən olan **Haşım Tərhan** (1923) Bakıda anadan olmuşdur. Ailəsi əslən Cənubi Azərbaycandan olduğuna görə 1938-ci ildə onlar İrana köçüb, Sərab şəhərinin yaxınlığında, ata-baba yurdları olan Zəngiloba kəndində məskən salmışlar. İkinci Dünya müharibəsi dövründə Tərhan doğma kəndlərini tərk edərək Tehrana köçmüşdür. 1946-cı ilin dekabrında Cənubi Azərbaycanda milli hərəkət devrildikdən sonra Tərhan bir müddət həbs olunmuş və sürgünə məruz qalmışdır. Azadlığa çıxdıqdan sonra yaradıcılığını gah gizli, gah da açıq şəkildə davam etdirmişdir və 1964-cü ildən etibarən Səlamullah Cavidin Tehrandə təşkil etdiyi “Dostlar görüşü” ədəbi məclisinə cəlb olunmuş, məclisin yığıncaqlarında fəal iştirak etmişdir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Esmira Fuad ədibin bədii yaradıcılığını belə səciyyələndirir: “Haşım Tərhan Azərbaycan poeziyasında M.Ə.Sabirin, M.Möcüzün, B. A.Hammalın ənənələrini uğurla davam etdirən şairlərdəndir. O, realist üslubda yazdığı şeir və poemalarında, eləcə də “Gümüşü pencək” adlı memuar xarakterli nəsr əsərində ümumbəşəri duyğuları, xalqın xoş sabahına, gələcəyinə ümid və inam hissələrini əks etdirir. Bu şeirlərdən şairin dərin lirizmi, atəşin yurd sevgisi boy verir. “Analar anası” dediyi, ancaq anadan da ulu sandığı, günəşdən nurlu, işıqlı bildiyi doğma yurdu, Vətəni üçün ürəyi nanə yarpağı tək əsir, “üstündən heç bir qara yel in əsməsin” - deyir” [2, s. 502].

Haşım Tərhan məntiqli təsbehlərlə öz lirik mənində daim Azərbaycan xalqının yüksək mənəvi keyfiyyətlərini, milli istiqlal ordusunu, vətənpərvərliyini, mərdliyini nümayiş etdirir:

Əziz Vətən, sən in doğma elində,
Bitən lalə, açan güllər mənimdir.
Bu şövkətli, əzəmətli torpağın,
Qoynundakı igid ellər mənimdir. [7, s. 192]

Cənubi Azərbaycan şeirinə yeni tərəvət gətirən, yeni üsullu şeirin formalaşmasına və inkişafına xidmət edən şairlərdən biri də **Həbib Sahirdir** (1903-1985). Onun yaradıcılığında fəlsəfi baxışlar təbiətin və bəşər övladının, həyatın ümumi vəhdətində təcəssüm olunur. Şair bir çox mərhələlərdə təbiəti canlı lövhələrlə, ecazkar mənzərələrlə təsvir edir, lakin hər elementə dərin, fəlsəfi mənə verərək, mənsub olduğu xalqın həyatını, sevincini, kədərini, əsasən də ağrı-acısını, qəm-qüssəsini təbiətin nəşəli səhnələrinin içində poetik boyalarla mükəmməl surətdə bəyan edir.

Xəzan çağı
Qızıl günəş odlanıbdır,
Ağacların yarpaqları
Minbir rəngə boyanıbdır...
Hər yarpağın bir rəngi var,
Sevda rəngi,
Həsət rəngi, tutqun sözlü,
Qürbət rəngi. [7, s. 80]

Həbib Sahirin yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü 1959-85-ci illəri əhatə edir. Şairin sağlığında 10-dan artıq kitabı nəşr olunmuşdur. Həmin kitablardan beşi ana dilimizdə, qalanları isə fars dilindədir. Ana dilində ilk şeirlər kitabı 1965-ci ildə (“Lirik şeirlər”) işıq üzün görmüşdür.

Xalqın ağrı-acısını bütün dünyaya peşəkar jurnalist, eyni zamanda qüdrətli şair kimi tanıdıran *Həmid Nütqi* (1920-1999) də daim aktual problemləri öz əsərlərində məharətlə çözmüş, bununla yanaşı, xalq adət-ənənələrindən kənarda qalmamış, xalqın mədəniyyət tarixinin daşıyıcısı olan bayramlar haqqında bir sıra əsərlər meydana gətirmişdir. Onun əsərləri fəlsəfi mənə daşıyır, bir çox problemləri bədii boyalarla göstərir, onun şeirləri bəşəri motivlərlə əhatə olunmuşdur, lakin şairin yaradıcılığında xalqın ruhu, xalqın mədəniyyəti, tarixi, milli dəyərlərə intəhasız hüsn-rəğbəti, yurd sevgisi, adət-ənənəsi aydın şəkildə özünü göstərir:

Artıq nə deyim,
Ölkəmdəyəm.
Öz yurdumda,
Anamın dizində,
Dədəmin ocağında.
Elimin qucağında,
Babaların izində. [8, s. 46]

Şəbüstərdə dünyaya göz açmış *Aşıq Qəşəm* (1901-1989) o taylı, bu taylı Azərbaycanın ən məşhur, ən tanınan və ən peşəkar aşıqlarından biridir. Bilavasitə xalq şeirindən qaynaqlanan, hər əsərini xalq şeiri üstündə məqamlayan Aşıq Qəşəm deyimlərində, ifadə tərzində xalq ədəbiyyatının qüdrətini ortaya qoya bilmişdir. Şairin “El məni atmaz” şeirində həm elinin nə qədər yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olduğunu göstərir, həm də elin insan üçün nə qədər dəyərli olduğunu bəyan edir:

Tarix bir bağbandır, mən də bülbüləm,
Baharım xoş gəlsə, gül məni atmaz.
Gəzir yurdumuzda igid cavanlar,
Şanə incitməsə tel məni atmaz. [9, s. 416]

1959-79-cu illərdən bu günə qədər yazıb-yaradan şairlərdən biri də Kərim Məşrutəşi Sönməzdir. 1928-ci ildə Təbrizdə dünyaya göz açmış şair Pişəvəri hökumətinin fəaliyyətində iştirak etmişdir. İxtisasca hüquqşünasdır. “Varlıq” jurnalı yaranandan bu günədək onunla əməkdaşlığı davam etdirir. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından sayılan Sönməzin Bakıda iki kitabı çapdan çıxmışdır. “Sönməzin poeziyasında Cənubi Azərbaycan mücahidlərinin şah zülmü illərindəki mənəvi iztirabları, ümid və axtarışları öz parlaq əksini tapmışdır. Şair daim nəzarət altında olduğunu bilir, ona görə də öz milli azadlıq və müstəqillik arzularını, mənəvi köləliyə nifrətini poetik rəmzlər vasitəsi ilə ifadə edirdi” [2, s. 429].

Hamıya məlumdur ki, istər Şəhriyar, istər Səhənd, istər Sönməz və 1949-79-cu illərdə ədəbi fəaliyyət göstərən bir çox şair öz sələfləri kimi, hər iki dildə mükəmməl biliyə malik idilər və hər iki dildə olduqca dəyərli əsərlər ortaya qoymuşlar. *Səhənd* (1926-1979) “Sazımın sözü” poemasında xalq yaradıcılığı ənənələrinin bir neçə formasından istifadə etmişdir. Poemanın bir çox bəndləri qoşma xarakterlidir.

Gecənin qoynunda vüqarlı dağlar,
Sanki əbədi bir yuxuya batmış.
Dərələr, təpələr, meşələr, bağlar.
Dünyanın xeyrini, şərini atmış. [10, s. 190]

Səhənd şeirinin müvəffəqiyyətini təmin edən cəhətlərdən biri şairin yerli-yerində işlətdiyi poetik formalardır. Səhənd onu məşğul edən, düşündürən, nifrət və məhəbbətinə, kədər və sevincinə səbəb olan məsələləri həmişə əlverişli poetik formalarda verməyə çalışmış, bu sahədəki

axtarışını heç vaxt dayandırmamışdır. Folklorla və klassik ədəbiyyata münasibətdə ən doğru mövqə tutan, ənənənin rolunu çox düzgün başa düşən, novatorluğu layiqincə qiymətləndirən şair istər şifahi xalq şeirinin, istərsə də klassik poeziyanın poetik formalarına həmişə həssaslıqla yanaşmış, bunlardan çoxunu öz yaradıcılığında işləmişdir.

Qarğış zəmanənin qanunlarına,

Qarğış ürəkləri ayıranlara,

Qarğış insanları qəfəsə salıb,

“Bəşər hüququndan” dəm vuranlara. [11, s. 36]

Səhəndin “Dədəmin kitabı”nı tərtib və nəşr etdirən tədqiqatçı Fikrət Süleymanoğlu toplunun “Ön sözü”ündə şairin ictimai-ədəbi fəaliyyətini belə səciyyələndirir: “Bulud Qaraçorlu Səhənd ədəbiyyat tariximizə böyük poetik istedadı və faciəvi taleyi olan bir şair kimi daxil olmuşdur. Onun bütün həyatı, yaradıcılığı və ictimai-ədəbi fəaliyyəti XX əsrin ortalarında Azərbaycan türklərinin İrandakı azadlıq hərəkatı ilə üzvi surətdə bağlıdır” [12, s. 1].

“Cənubun Sabiri” adlandırılan **M.Ə.Şəbüstəri** əksər şeirlərini Sabir tərzində yazaraq böyük divan bağlamışdır. Hətta o, öz tərcümeyi-halında yazmışdır ki, mən öz xalqımı Sabir kimi ayılmaq istəyirəm.

Ümumiyyətlə, M.Ə.Sabirin Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri haqqında çox danışmaq olar. M.Ə.Möcüzdən sonra Cənubi Azərbaycanda İbrahim Zakir, Azəroğlu, Yəhya Şeyda, Müzəffər Dirəfşi, Mirmehdi Çavuşı, Fəxrəddin Məhzun və bir sıra şairlər Sabir ədəbi məktəbinin əlaçısı şagirlərinə çevrilib, qaranlıq üfüqləri işıqlandırmaq üçün böyük satirikin üslubundan məharətlə istifadə edərək bir-birindən dəyərli nümunələr meydana gətirməyə başladılar.

Belə satiriklərdən biri də **Mirmehdi Çavuşidir** (1909-1967). Aşağıdakı misralara nəzər salsaq, şairin Sabirə nə qədər bağlı olduğunu, onu öz ustadı hesab etdiyini görə bilərik:

Ey sevgili Sabir, demə, zahirdə deyilsən,

Hər əsrdə, hər qərndə varsan, onu bil sən!

Səndən alıb ilham yazıram mədhini ustad,

Şagirdinə lütfün çox olubdur, evin abad. [10, s. 104]

Cənubi Azərbaycanda Sabir ədəbi məktəbinin ən görkəmli davamçılarından biri də bütün bədii irsi, əlyazmaları ögey qardaşının naxələfliyi ucbatından çapa verilməmiş, ona görə də ədəbiyyat xəzinəmizə çox az sayda əsərləri daxil olmuş söz sərrafı Ələkbər Pakral Həddəddir (1901-1966). Onun yaradıcılığında Sabir üslubunun bütün elementləri aydın nəzərə çarpır:

Dünya həmişə Nuhi-Süleymandan qalmadı,

Bəhramı-gura, Sami-Nərimana qalmadı.

Fərmani rəvai-Kaxnaşınani-ruzıyar,

Bir-bir tamam getdilər, bir danə qalmadı.

Qoydu adın ədalətilə bu cahanidə,

Nuşirəvanı-adilü fərravə qalmadı.

İtdi bina fikirlə Taqi-Mədayani,

Viranə oldu axırı, İranə qalmadı. [10, s. 92]

Haqqında söhbət açdığımız illərdə Cənubda Sabirin poeziya ənənələrini davam etdirən şairlərdən biri də **Mirzə Hüseyn Kərimidir** (1932). “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası”nın III cildinə Kəriminin dörd şeiri salınmışdır. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sədaqət Məmmədova “Cənubi Azərbaycan poeziyasında Sabir satira ənənələri (M.H.Kəriminin yaradıcılığı əsasında)” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

M.H.Kərimi Sabirdən təsirlənib bəhrələnsə də, seçdiyi mövzuları özünəməxsus tərzdə poetik şəkildə ifadə etmişdir:

Hər yerdə ki, bir müxtəsəri səndən əsər var,

Millət alır ətrafını, guya nə xəbər var.

Bircə deyirəm: ay gəda, səndə nə xəbər var?

Şirim, filim, ey pul, qoçum, ey pul, kəlim, ey pul.

XX yüzilliyin 60-cı illərində ümumilikdə dünya ədəbiyyatında gedən qloballaşma və yeniləşmə Cənubi Azərbaycan nəsrində də özünü büruzə vermişdir. Bu nəsrin görkəmli nümayəndələrindən biri yuxarıda haqqında söhbət açdığımız Səməd Behrəngidirsə, digəri **Rəhim Dəqiqdir** (1919-?). Əslən Cənubi Azərbaycandan olan Rəhim Dəqiq Bakıda anadan olmuş, 1937-ci ildə ailəsi ilə birlikdə Qazaxıstana sürgün olunmuş, sonra yenidən İrana göndərilmişdir.

Yazığının həcmə ən böyük əsəri “Həsən” romanı 1990-cı ildə Bakıda nəşr olunmuşdur. Əsər ideya və məzmunca o qədər uğurlu alınmasa da, 1950-60-cı illər Cənubi Azərbaycan nəsrinin ədəbi faktı kimi dəyərlidir.

Cənub nəsrinin tanınmış nümayəndələrindən biri də **Xoşginabidir** (1923-1989). Əsərlərini üç dildə - Azərbaycan, fars və rus dillərində qələmə almış Həməzə Fəthi Xoşginabi Cənubi Azərbaycan nəsrində özünəməxsus dil və üsluba, orijinal təsvir və ifadə vasitələrinə malik yazıçı kimi tanınmışdır. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru M.Mehdibəyovanın “Cənubi Azərbaycan mühacirət nəsr (1947-1990-cı illər)” monoqrafiyasında Həməzə Fəthinin hekayə və romanlarının təhlili verilmişdir: “Ümumiyyətlə, Həməzə Fəthinin istər hekayələrində, istərsə də romanlarında İran xalqlarının dostluğundan, qardaşlığından söhbət açılır ki, bu da şübhəsiz ki, sosializm realizminin xalqlar dostluğu prinsipinin təbliği ilə bağlı olmuşdur... “Ata” romanında da istər azərbaycanlılar, istər farslar, istər giləklər eyni sinfi düşməyə qarşı mübarizə aparır, öz aralarında ədavətə girməyi ağıllarına belə gətirmirlər” [2, s. 570].

Cənubi Azərbaycanda əsasən ana dilində formalaşan nəsrin ilk örnəkləri 1941-ci ildən Təbrizdə nəşrə başlayan “Vətən yolunda” və “Azərbaycan” qəzetlərində çap olunmağa başlamışdır. İlk dövrlərdən daha çox hekayə janrı ilə bədii nəsr təmsil edən M.Ərməğanı, Q.Səmsam, G.Səbahi kimi vətənpərvər yazıçılar öz nəsr əsərlərində milli faciələrimizi, dərdlərimizi bəzən açıq, bəzən də gizli şəkildə oxuculara çatdırmışlar. Bu ədəbi növə bədii nümunələr yaradan müəlliflər sırasında M.Tahir, İ.Sərafi, Q.Firuzin, S.Mahmudzadənin də adını qeyd edə bilərik. Belə yazıçılardan biri də **Abbas Pənahi Makulidir** (1902-1971). Hekayə və romanları ilə Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirən bu istedadlı şəxs Milli Hökumətin mətbu orqanı olan “Azərbaycan” qəzetinin redaktoru olmuşdur. Onun “Səttarxan”, “Xiyabani”, “Gizli zindan” kimi tarixi romanları Cənub nəsrində inqilabi-tarixi romanın əsasını qoymuş, tənqidçilər və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən öz layiqli qiymətini almışdır.

Cənubda yetişən ədəbi şəxsiyyətlərdən biri də ömrünün 50 ildən çoxunu doğma xalqının istiqlalına, ədəbiyyatına, folkloruna, elminə həsr etmiş ziyalımız - tədqiqatçı, folklorşünas, mətnşünas, dilçi və pedaqoq **Məhəmmədəli Fərzanədir** (1923-2006). Ədəbiyyatşünas alim Rəhim Əliyevin sözləri ilə desək, “o, Cənubda yaşayan ilk filoloq-alim idi ki, Şimaldakı ədəbi dildən istifadə edərək dünya ədəbiyyatı, xüsusilə qabaqcıl rus ədəbiyyatı nümunələrini fars dilinə çevirirdi. Fərzanə V.Q.Belinskinin Bakıda çap olunan tərcümələri əsasında 6 məqalədən ibarət silsilə tərcümələr edib, farsca çıxan “Omidi İran” məcmuəsində çap etdirmişdi. Bu, müasir İran ədəbi mühitini XIX əsr rus inqilabçı-demokrat, rus tənqidi və estetik fikri ilə tanış etmək sahəsində ilk addımlardan idi. Bunun ardınca 60-cı illərdə A.Çexov və A.M.Qorkidən bir sıra

hekayələr tərcümə edib farsca çap etdirmişdir. Zəhmətkeş ədibin Avropanın F.Kafka, R.Rollan kimi klassiklərindən farscaya çevirdiyi və çap etdirdiyi nümunələr də Bakıda işıq üzü görmüş müxtəlif nəşrlər əsasında yerinə yetirilmişdir. Bütün bunlar Pəhləvi istibdadı şəraitində Fərzanənin mütərəqqi ədəbi fikrə xidmət etmək sahəsində tükənməz daxili ehtiyaclarının bəhrəsi idi. Ana dilində yazıb yaratmağın, xüsusilə əsərlər çap etməyin çətin olduğu şəraitdə Fərzanə həqiqi ziyalı kimi öz enerjisini həqiqi ədəbiyyatı öyrənməyə, İranın mütərəqqi adamları içərisində yaymağa çalışır” [2, s. 602].

1959-79-cu illər Cənubdakı ədəbi prosesin xüsusiyyətlərini xarakterizə edərkən Fərzanənin ötən əsrin 60-cı illərində İranda 11 dəfə nəşr olunan “Bayatılar” kitabını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. “Bayatılar”ın populyarlığı, görünməmiş tirajda yayılması bu folklor janrının xalq təfəkküründə dərin köklərə malik olması, əsrlərdən bəri analarımızın öz övladlarını laylalar vasitəsilə tərbiyə edib boya-başa çatdırması ilə bağlı idi. Bayatı xalq dilinin müdrikliyini əks etdirən ən yaxşı formalardan sayılırdı [2, s. 606]. Onu da qeyd edək ki, Məhəmmədəli Fərzanə APU-nun fəxri doktoru, AMEA-nın Ədəbiyyat İnstitutunun fəxri müşaviri, AYB-nin üzvü olmuşdur.

Görkəmli həkim, türkoloq, ədəbiyyatşünas və nasir olan *Cavad Heyət* (1925-2014) də “Varlıq” jurnalının təsisçisi və baş redaktoru kimi İranda dilimizin, ədəbiyyatımızın inkişafına əvəzsiz xidmət göstərmişdir. Onun zəngin və çoxsahəli fəaliyyətində Azərbaycan ədəbiyyatı, tarixi, türk xalqlarının keçmişi, milli folklor, eləcə də islamşünaslığa dair araşdırmalar mühüm yer tutur. “C.Heyətin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair araşdırmalarının başlıca məziyyəti ondan ibarətdir ki, müəllif Quzey Azərbaycanda tanınmayan bir çox güneyli şair və yazıçıları, eləcə də Güneydə tanınmayan bəzi quzeyli qələm sahiblərini ilk dəfə bütöv Azərbaycan oxucularına təqdim etmişdir” [2, s. 614].

1959-79-cu illər Şimali Azərbaycanda olduğu kimi, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı böyük inkişaf yolu keçsə də, bu proses asan getmirdi. Çünki dünənki oxucu bugünkündən fərqlənirdi. Onun dünyagörüşü, zövqü tamamilə başqa cür idi. Həzrət Əli (ə) demişkən, “uşaqlar atalarına deyil, zəmanələrinə bənzəyirlər”. Zəmanə oxucusunun estetik zövqü, həyatı və hadisələri, sənət, ədəbiyyat və mədəniyyəti tənqidi şəkildə dərk etmə qabiliyyəti elə bir səviyyəyə çatmışdı ki, artıq onu təkcə poetik istedadın gücü, yaxud təsvirin şirinliyi ilə ovsunlamaq mümkün deyildi. Vaxtilə müəyyən bir məktəb dilinin ifadəliliyi, hadisənin maraqlı təhkiyəsi, təsvirin romantikliyi hesabına əsəri oxucuya təqdim etmək və beləliklə, onun qəlbinə yol tapmaq, hissələrini coşdurmaq mümkün idisə, 1959-79-cu illərdə yalnız bunlarla əsaslı bədii effekt yaratmaq olmurdu. Artıq o əsərlər məqbul sayılırdı ki, onlarda təqdim edilən məzmun, fikir və ideya yeni, dərin və mənalı olmaqla yanaşı, mövcud elmi təfəkkürün inkişaf səviyyəsi ilə səsleşə bilsin.

Böyük Füzulinin məşhur “Elmsiz şeir əsassız divar kimidir” kəlamı həmin dövrdə də öz mənə və bədii əhəmiyyətini saxlamaqda idi. Etiraf etmək lazımdır ki, heç bir zaman bədii təfəkkürlə elmi təfəkkür 1959-79-cu illərdəki kimi yaxın olmamış, birlikdə bu dərəcədə çuğlaşmamışdı. Daha doğrusu, ədəbiyyatın, xüsusilə şeirin idrakı, əhəmiyyəti xeyli artmışdı. Artıq şimallı şairlər əsərlərindəki gurultulu misraların arxasında gizlənmə bilməzdilər. Şimalda 1953-cü ildən etibarən “şəxsiyyətə pərəstis dövrü” bitmişdi, lakin cənubda şah üsul-idarəsi qüvvədə idi və vahid bir millətin xalq poeziyasından qaynaq götürən intəhasız keçmiş bir-biriyə yaxşı mənada poeziya yarışına girirdi.

Şimalda Ə.Vahid, S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim, R.Rza, N.Xəzri, M.Dilbazi, B.Vahabzadə, İ.Səfərli, Ə.Kərim, M.Araz, X.Rza, C.Novruz, T.Bayram, Qabil, Q.Qazımzadə,

F.Qoca, N.Həsənzadə və başqaları, Cənubda isə M.Şəhriyar, H.Sahir, B.Q.Səhənd, H.M.Savalan, K.M.Sönməz, Y.Şeyda, M.Biriya, Ə.N.Oxtay, H.Tərən və başqaları, o cümlədən quzeyli-güneyli şairlər M.Məhzun, B.Azəroğlu, Ə.Tudə, H.Billuri, M.Gülgün, S.Tahir olduqca xoşməramlı qardaşlıq yarışına girmişdilər. Və hər iki tərəf bir-birini sevərək, əzizləyərək qalib olurdular.

Səbəb nə idi bu xalqın ruhunu oxşayan, xalqa sevinc bəxş edən qabiliyyətə?! Bunun yalnız bir səbəbi vardı - vətən sevgisi... Bu sənətkarlar Azərbaycan deyilən bir məmləkəti canlarından, qanlarından çox sevidilər. Şübhə etmirik ki, ümumazərbaycan ədəbiyyatına xidmət göstərən ədiblər bundan sonra da öz sələfləri kimi vətəni canlarından çox sevecək və yaratdıqları bütün əsərlərdə yalnız və yalnız Azərbaycan deyilən bir məmləkət naminə olub, Odlar Yurdunu vəsf və tərənnüm edəcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Nazim Rizvan. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının yeni inkişaf mərhələləri. Bakı: Səda, 2005.
2. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. XX əsr. I cild. Bakı: Qanun, 2013.
3. Gəncəli Səbahi. Şeirimiz zamanla addımlayır. Tehran: 1981.
4. Elman Quliyev. "Heydərbabaya salam" necə varsa. Bakı: Adiloğlu, 2004.
5. Vüqar Əhməd. Şəhriyarın "Seçilmiş əsərləri" nə müqəddimə. Bakı: Ekoprint, 2016.
6. B.Nəbiyev. Söz ürəkdən gələndə. Bakı: Yazıçı, 1984.
7. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. III cild. Bakı: Elm, 1988.
8. Həmid Nitqi (Aytan). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1984.
9. Parçalanmış millətin harayı (tərtib edən: Əkrəm Rəhimli). Bakı: Nurlar, 2007.
10. Cənubi Azərbaycan antologiyası. IV cild. Bakı: Elm, 1994.
11. B.Q.Səhənd. Sazımın sözü. Bakı: Yazıçı, 1984.
12. B.Q.Səhənd. Dədəmin kitabı (tərtib, ön söz və şərhlər: Fikrət Süleymanoğlu). Bakı: Nurlar, 2015.

Вугар Ахмед

**ОСОБЕННОСТИ ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕССА В ЮЖНОМ
АЗЕРБАЙДЖАНЕ ДО ИРАНСКОЙ ИСЛАМСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ
(1959–1979)**

АННОТАЦИЯ

В 1959–1979 годы литература Южного Азербайджана, поэтически воплощая развитую прогрессивную мысль не только по форме, но и по содержанию и идее, создавала художественные произведения не только хвалебного характера, но и демонстрировала прогресс в литературно-художественной области созданием поэзии на общественные темы, прозаических и драматургических произведений. Наша мысль подтверждается при рассмотрении в целом творчества появившейся плеяды литераторов за 20-летний период.

Vugar Ahmed

**THE FEATURES OF LITERARY PROCESS IN SOUTHERN AZERBAI-
JAN UP TO IRANIAN ISLAMIC REVOLUTION (1959-1979)**

ABSTRACT

The South Azerbaijani literature developed in terms of form, theme and idea in 1959-1979. It has become a poetic source of progressive ideas and made progress in the creation of fiction with panegyric character, as well as social poetry, prose and drama.

Common glance to the creativity of literary personalities who are representatives of 20s confirms our view.